

Eski Türkçe *ı- ~ yı-* Hakkında*

Gerhard Doerfer
(Göttingen)

1. Daha önceleri de değindiğim üzere Halaçça, Türkçe için birincil olması gereken *h-* sesini korumaktadır. Bu *h-* Gagauz lehçesindeki *hateş* 'ateş' < Far. *āteş*¹ veya Azerî lehçesindeki *haftamabel* 'otomobil' < Rus. *avtomobil*² örneklerindeki *h-* ile kesinlikle karşılaştırılmaz; ayrıca Halaççada da yabancı dillerden alınma sözcüklerde, ödünç veren dillerde bulunmayan ikincil olduğu açık olan sonradan eklenmiş bir *h-* bulamayız. Dahası Hal. *h-*'nin birincil ve eskicil bir yönü olduğunu başka kanıtlarla birlikte bir çok kez göstermiştim.³

2. Bununla birlikte bir noktada, "*h-*'nin korunması dolayısıyla Halaçça en eskicil Türk dili sayılabılırdi, oysa *h-*'nin çoktan kaybolduğu 7., 8. yy.'a ait olan Orhon Türkçesi ondan da eskicildir."⁴ demekle yanılığa düşmüştüm (*ZDMG* 118, 1968: 106).

Bu konuda yanıldığımı bana Louis Ligeti⁵ ile öğrencim ve dostum Semih

* Daha önce "K voprosu o drevnetyurkskom *ı- ~ yı-*" başlığıyla *Problemi sovremennoy tyurkologii. Materialı II vsesoyuznoy tyurkologičeskiy konferentsii 27-29 sentyabrya 1976 g.* adlı kitapta (Alma-ata 1980, 379-85) Rusça olarak yayımlanan bu yazıyı Almanca ve Türkçe çevirisiyle birlikte yayımlamaktayız.

1 A.M. Şçerbak, *Sovetskaya Tyurkologiya* 1973:2, 113b.

2 M. Şirâliyev: *Azərbaycan dialektologiyasının əsasları*, Bakı 1962, 100.

3 Örneğin *ZDMG* 118 (1968), 105. s.da; *Khalaj Materials*, Bloomington, The Hague 1971, 163-165. s.; *Lautgesetz und Zufall*, Innsbruck 1973, 16-19. s.

4 Şüpheli bir şekilde -biraz da haklı olarak- *Khalaj Materials*'ın 165. sayfasında "Halaççanın *h-*'yi koruması, bu açıdan onun en eskicil Türk dili, *h-*'yi çok eskiden kaybetmiş olan (ya da en azından yazıda korumayan) 7. yüzyıldan kalma RT [Runik Türkçe]'den bile daha eskicil olduğunu gösteriyor olması demektir" demiştim.

5 A propos du "Rapport sur les rois demeurant dans le Nord", *Études tibétaines dédiées à la mémoire de Marcelle Lalou*, Paris 1971, 188. s.

Tezcan⁶ gösterdiler. Her iki yazar da, Hal. *h-*'ye Tibet dili ve alfabetiyle yazılmış eski bir belgede de aynı şekilde *h-*'nin denk geldiğini⁷ ve bu (Ligeti'nin gösterdiği gibi) durumun Çin kaynaklarında da aynı olduğunu göstermişlerdir. Örnekler

	ET (bugüne değin)	Tibet	Hal.	ET (olması gereken)
'ayak'	adağ	ha-dag	hadağ	hadağ
'ala'	a:la	ha-la	ha:la	ha:la
'Uygur'	uyğur	Ho-yo-hor		huyğur ⁸

Öte yandan *Ud-hadağ-leg* 'sığır ayaklı' (boy adı) = ET *u:d hadağlëğ* yazımındaki *h-*, Tibetçeye ait sıradan bir öntüreme olmayıp sözbaşı *h-*'nin varlığı için açık bir kanıttır.

3. Her iki araştırmacıdan bağımsız olarak, tamamen başka bir yolla, -her ne kadar benim için yeterli kanıt varsa da- ET'de, 8. yy.'da hâlâ *h-*'nin bulunduğu görülebilirdi.

Bugüne değin Orhon yazıtlarının yazımıyla ilgili çözülmemiş sorunların Halaçça örneklerin yardımıyla kolayca çözülebileceğini göstermişim.⁹ Sözbaşı (ya da sözde sözbaşı) *a:* Runik yazıtlarda gerçekte sadece iki sözcükte *a:ç / a:ç-* 'aç, acıkmak' ve *a:t* 'ad, isim' sözcüklerinde yazılmıştır. Ancak durum öteki örneklerin tümünde böyle değildir. Bunlarda tam da söziçinde olduğu gibi (örneğin *kr* 'kar' = *ka:r*) yazılmamıştır. Karşılaştırsak:

	Orhon Yazıtları	Türkmençe	Halaçça
'aç, acıkmak'	a:ç(-)	a:ç	a:ç
'ad, isim'	a:t (~ t)	a:t	a:t
'yükselmek'	ğ-	a:ğ-	ha:ğ-a 'geri, tekrar'
'ara'	ra:	a:ra	ha:ra
'yorulmak'	r-	a:r-	harğa:n 'uyku' (ayrıca <i>ha:r</i>)

⁶ "1283 numaralı Tibetçe Pelliot elyazmasında geçen adlar üzerine", *Bilimse! Bildiriler 1972: I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler* (Ankara, 27-29 Eylül 1972), Ankara 1975, 299-307.

⁷ Jacques Bacot: "Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés ouïgours VIIIe siècle", *JA* 244 (1956), 137-153.

⁸ Çince *hui-hu*'nun daha eski bir lehçeye ait söyleyişi *hui-hu*'dur. Çince *ho-lan*'ın eski şekli *hâ-lan* 'ala' ile krş.

⁹ En basitinden *Drevnetyurkskiy slovar*', Leningrad 1969 ve Sir Gerard Clauson: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972 ile karşılaştırılabilir.

'ay'	y	a:y	ha:y
'az'	z	a:z	ha:z (~ ha'z)
'sapmak'	z-	a:z-	ha:z-

Dolayısıyla çok yalın bir kural ortaya çıkıyor. ET *a:* runik yazıda sözbaşında mutlaka yazılıyor (tıpkı sözsonunda olduğu gibi); ancak *h-*'den sonraki *a:*, dolayısıyla söziçi *a:* öteki örnekler gibi yazılıyor, yani hiç yazılmıyor. Başka bir deyişle ET için okuyuş şekli şöyledir: *a:ç, a:t, ha:ğ-, ha:ra, ha:r-, ha:y, ha:z, ha:z-*.

Bu çözüm ancak Halaçça sayesinde mümkün olmuştur. Bu da Halaçça'nın eskicil özelliği olan *h-* aracılığıyla kanıtlanmıştır. Elbette ET *a:* (↯)'nın yazılmasını ya da yazılmamasını % 50 ihtimal olarak alabiliriz, yukarıda anlatılanları sıradan bir tesadüf olayı sayalım (şimdiye kadar sayıldığı gibi) ve bunun 8 sözcükle ilgili olduğunu göz önünde bulunduralım; şans, burada gösterilen ET/ Hal. koşutluğunun apaçık rastlantı oluşudur, bu ise $1:2^8 = 1:256$, yani oldukça büyük bir sayıdır.

Bizim tezimiz 255 : 256, anlamlı olan rakamsa 1 : 256 olarak ortaya çıktı; dolayısıyla bizim tezimizin kuram değil, tersine sadece bir varsayım olduğu söylenebilir.

4. Türkolojide oldukça eski başka bir sorun daha var. Belli bir bağlam içerisinde ET sözcükler üç başlık altında toplanır ("Eski Türkçe" artık Uy-gurca ve Karahanlıca'yı da kapsamaktadır).

- l-* ile başlayan sözcükler, örneğin *l t* 'köpek'
- yl-* ile başlayanlar, örneğin *yl l* 'yıl'
- Kaynaklarda *l- ~ yl-* olarak değişken şekli olan sözcükler, örneğin *lğaç ~ ylğaç* 'ağaç'

Bugüne değin niye hiç **yl t* 'it' ya da niye hiç **l l* 'yıl' biçiminin bulunmadığını açıklayamıyoruz. Neden belli değişken şekilleri belirli durumlarla sınırlıyoruz?

ET *l-, yl- ve l- ~ yl-* bulduğumuz örnekleri mümkün olduğunca Halaçça sözcükler ile karşılaştırdım, sonuç şöyle:

a) ET	Hal.
l t 'it, köpek' ¹⁰	i t
l:ş 'iş'	i:ş ¹¹

¹⁰ : tam (diftong) uzunluğu, ' yarım (basit) uzunluğu, gösterilmeyen yerler ise kısalığı ifade etmektedir. Ana Türkçede ünlü niceliğinin üç aşamalı oluşu için *Khalaj Materials* §13 ile krş.

¹¹ Buradan da Halaçça *ş-a-* 'yapmak' türemiştir (< *l:ş-a-* 'çalışmak') *ş'*den önceki ET *l*

*ış-ı-k 'ışık'	ışık ¹²
b) ET	Hal.
yı'd 'koku'	yi'd
yı'l 'yıl'	yi'l
yıla:n 'yılan'	yıla:n
yılkı 'sürü'	yılki
yı'p 'ip'	yi'p
yık- 'yıkmaq'	yık-
yırt- 'yırtmaq'	yırtuq 'yırtık'.

Bu da şu kuralı veriyor: ET'de *yi-* ile dönüşümlü olmayan *ı-*'lar Halaçça'da *i-* ile karşılaşılır. O halde kural ET *yi-* = Hal. *yi-* şeklindedir.

c) Sıra ilginç ve farklı bir gruba geliyor: ET *ı-* ~ *yi-*'ya Halaçça'da ne denk gelmektedir? Bulduklarımız:

ET	Hal.
ığaç ~ yığaç 'ağaç'	hağaç
ığla- ~ yığla- 'ağlamak'	hiğla-
ıra:k ~ yıra:k 'uzak'	hıra:k
ığ- ~ yığ- 'yığmaq'	hiğ-iştur-, hiğ-ul-
ılğun ~ yılğun 'ılğın'	hulğun. ¹³

O halde kuralımızı "ET'de *ı-* ~ *yi-* ile bulduğumuz örnekleri Halaççada *hi-* olarak buluruz" diye koyabiliriz.¹⁴

ünlüsü ses yasaları gereği bütün durumlarda *i* olmuştur: *ı:ş* > *i:ş*, *ti:ş* 'diş' > *ti:ş*, *biş-* 'pişmek' > *biş-*, *si:ş-* 'şişmek' > *si:ş-*; (bir-iki lehçe yapısına bağlı olarak) sadece *kış* 'kış' sözünde sözbaşı *k-*'dan dolayı *ı* korunmuştur.

¹² *ışa* 'r-'parlamak, ışımak' gibi benzer türemeler Oğuzcada, örneğin Eski Osmanlıca'da da *ışı-*'tır. ET *ya-* > Eski Osmanlıca ve Halaçça *ı-/ı-*, *-u-/ı-* denkliği olmadığı için bu sözcüğün ET *yaşu-* ile bir ilgisi yoktur. *ışan-* 'inanmak' (sonraları çoğunlukla *ışän-* için 11. nota bk.) 'aydınlık, aydınlanmış olmak' burasıyla ilişkilidir. Kök için E.V. Sevortyan: *Étimologičeskiy slovar' tyurkskiş yazıkov*, Moskva 1974, 673-676 ile krş. Bu ET'de (bu da bir Türk lehçesiydi!) doğrudan tespit edilemiyor, ancak esas itibarıyla eski bir Türkçe biçim olarak kabul edebiliriz.

¹³ Al-Kāşğari'deki *i:n* 'in, mağara', *yi:n* ~ *yi:n* (verme durumuyla *yi:n-ka*) örneği, *i'*'nin daha eski bir *i'*'dan (Türkçede sıklıkla olduğu gibi) gelişi dolayısıyla buraya aittir; Hal. *hi:n* (Az. *hin* ve Türkmençe *hi:n*) ile krş.

¹⁴ Buna karşı ET *yi-* için düzenli olarak Hal.da *yi-*'yi buluruz (*yit-* 'kaybolmak, yitmek' örneğinde olduğu gibi); ET *i-* ~ *yi-* için yalnız şu örnek vardır: *ignä/yignä* 'iğne' = Hal. *i:nä*, fakat bu (çoğu ev araç-gereci gibi) kalsın Azeriden ödünçlemedir.

Genel kuralı bir kez daha ortaya koyalım:

ET	Hal.
<i>l-</i>	<i>i-</i>
<i>yl-</i>	<i>yi-</i>
<i>l- ~ yl-</i>	<i>hi-</i>

Bu durumu iki şekilde açıklayabiliriz:

a) Bunu açıkça bir tesadüf sayabiliriz. O halde ET'de *l- ~ yl-* değişikliklerini bulduğumuz her örneğin Halaççasında tesadüfî olarak *h-* bulunur; ayrıca bu örnekler ET ile her zaman için tam bir koşutluk içindedir, o halde ET sözbashi ünlüsü = Hal. sözbashi ünlüsü; ET *y-* = Hal. *y-*'dir. Biz burada Toplam 16 tanık ortaya koyduk, açık bir tesadüf olma şansı ise $1: 2^{16} = 1: 65.536$ olacaktı. Ancak bu çok az bir şanstır, pratik olarak da 0'dır.

b) Öteki tez de şu olabilirdi: Yukarda anılan ayırım tesadüf değildir. Tersine bu ET'nin özelliğini korumaktadır. Başka bir anlatımla: ET *l-*, *l-* kalmış; *yl-*, *yl-* kalmıştır; buna karşın daha eski olan *hi-* (Halaçça'da korunmuş olan) ET'de lehçe özelliği olarak kimi yerde $> l-$, kimi yerde de *yl-* olmuştur¹⁵. Bu tezin gerçekleşebilirliği ise $65.535 : 65.536$, yani pratik olarak 1'dir.

5. Şimdi yukarıda daha önce değindiğim konulara geliyoruz. Halaçça sözcüklerin Tibetçe yazmadaki tam tamına iki dengine, daha doğrusu *a:-*'nin ve *ha:-*'nin Runik Türk yazısındaki yazımına (8 denklik) geliyoruz. Bunun toplam 24 tane karşılığı vardır. Öyle ise şans, Halaçça sözcüklerin ET sözcüklere denkliğinde apaçık bir tesadüf olmasına kalmıştır, = $1: 2^{24}$, yani $1: 16.777.216$ 'dır. Ancak bu aşırı düşük bir sayıdır. (Eğer sadece 2 Tibetçe, 8 runik verinin ve 5 örneğin, Hal.da *hi-*, ET'de *l- ~ yl-* olduğu durumları hesaplarsak, $1: 2 = 1: 32.768$ ortaya çıkıyor). Başka bir deyişle Halaçça sözcüklerin ET yapılar göz önüne alındığında iki tür olduğu ortaya çıkar:

a) Daha eski ET için de (örneğin Runik yazıtlar) *h-*'yi kabul etmemiz gerekiyor. (Ancak daha sonraları bu *h-*, örneğin Karahanlıcada kaybolmuştur. Bugün ise Halaçça dışında ancak dağıntık olarak Azerî, Özbek, Yeni Uygur

ET *i-*'ye karşılık Halaççada bazen *i-* görülür: *ilgär* 'önde, öne' (ET *ilgärü*), *iç* 'iç', *iç-* 'içmek'; bazen de *hi-*: *hissi* 'sıcak', *hishl* 'ateş, hararet' (Halaçça biçim ET'deki *ıstı-*'a değil de *isi-* yanbiçimine gider), *hidi:ş* 'kap, bardak', *histük* 'istek'.

¹⁵ Tabii şu da olabilirdi, değişken *l- ~ yl-* yazımı (eğer özellikle TTT I. 78 *yırak*, 139 *ıraq-ta* olduğu gibi aynı yazmada ise) *h-*'nin varlığını destekleyen bir yazım şeklidir. Uygur yazısında normal olarak *h* için hiç bir işaret yoktur. (Bu durum Soğd yazısından kaynaklanmaktadır, Eski Far. *h-* bu yazıda kaybolmuştur, örneğin EFar. *hapta+* 'yedi', YeniFar. *haft* = Soğd. 'βt, aft okunur, vb.

ve Karakalpak yazı dilinde, ayrıca Türkmen, Anadolu ve Horasan Türkçelerinde korunmaktadır).

b) Hal. *h-* tesadüfi ikincil bir öge olmayıp, tersine ta Ana Türkçeye giden bir özelliktir.¹⁶

Ancak, bunun gerçekleşebilirliği açıkçası bir varsayımdan çok, 16.777.215 : 16.777.216'lık bir olasılıkla sağlam bir kuramdır.

6. Eğer her biri çözümsüz görünen, birbiriyle ilişkileri ispatlanan ve bir yolla çözülen farklı sorunlar söz konusu ise, olası bir kuram için tek bir kanıt yeterli olabilir. Bu da tam olarak bizim kuramımıza, "Hal. *h-* = ET *h-*" kuralına denk düşmektedir.

Türkolojide şimdiye değin "çözümsüz bir sorun"umuz vardı: Niçin kesin bir şekilde (çok eski) Tibetçe yazıda bir *h-* ortaya çıkıyor (üstelik ünlüyle başlayan sözcüklerde)?¹⁷ Çözüm: *h-* : *0-* dağılımının Halaçça'ya denk gelmesidir.

İkinci bir "çözümsüz sorun"umuz vardı: Niçin eski Türk runik yazısında sözbaşı uzun "a:" belirli durumlarda yazılıyor, belirli durumlarda yazılmıyor? Çözüm: Runik yazıda *a-* yalnız gerçekten sözbaşında ise yazılıyor, söziçinde (yani *h-*'den sonra) öteki ünsüzlerden sonra olduğu gibi gösterilmiyor. Bu özellik Halaçça aracılığıyla da kanıtlanmaktadır.

Üçüncü bir "çözümsüz sorun"umuz daha var: ET'de bu denli çok *ı-* ~ *yı-* farklılığının yanısıra niçin kimi örnekte sürekli *ı-* ya da sürekli *yı-* görülüyor? Çözüm Halaçça yoluyla mümkündür: *ı-* = eskiden de *ı-*'ya, *yı-* = ise daha eski bir *yı-*'ya gitmektedir, *ı-* ~ *yı-* değişimi ise daha eski bir *hu-*'ya denk gelir, *ı-* ve *yı-*'nın eski şekilleri sırasıyla yine *ı-* ve *yı-*'dır, *ı-* ~ *yı-* değişimi de daha eski bir *hı-*'ya gitmektedir.

Tüm bunlar, bugüne değin Türkolojinin çözümsüz görünen bu üç sorununun ancak birincil bir *h-*'nin kabulüyle çözülebileceğini gösterir. Söz konusu *h-* de günümüzde Halaçça'da korunmaktadır. Dolayısıyla da Semih Tezcan'ın "bu şaşırtıcı buluş [Halaçça], V. Thomsen'in Runik Türk yazısını çözmesinden beri bizim alanımızda yapılmış en büyük başarıdır."¹⁸ demektedir.

¹⁶ Hal. *harḳ* 'dışkı' = Mongol. *harḡal* = Mançuca *facan* < *pargal örnekleri ET *h-*'nin AT **p-*'ye gittiğini kanıtlamaktadır.

¹⁷ Tibet yazısıyla yazılmış daha sonraki döneme ait bir metinde ünlüyle başlayan biçim görülüyor, Clauson *Turkish and Mongolian Studies*, London 1962, 97'de gösteriyor, ancak tek bir örnekte: Hal. *ha:y* 'ay' *a'i* (*a:y* okunacak) sözüne denk gelmektedir.

¹⁸ "Zum Stand der Chaladsch-Forschung", *Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker*, yay. G. Hazai, P. Zieme, Berlin 1974, 618.

haklı olduğunu düşünmekteyiz. (Tabii Orhon yazıtlarının çözümünün bir zekâ, deha olayı; Halaççanın bulunuşunun ise oldukça sevindirici bir tesadüften ibaret olduğu gözden kaçırılmaması gereken bir noktadır).

Bununla birlikte Halaççanın birçok yönden son derece eskicil özellikler taşıdığını belirtmek gerekir. Örneğin bugüne değin Türkçe *ya:g* 'yağ' sözünün kök olduğu düşünülürdü; Halaçça bu sözün *ya:-* 'yağ çıkartmak' anlamında bir eylemden türeme olduğunu göstermiştir. ET'de *ü:n-* ya da *ü'n-* 'çıkarmak, bitmek' (= Hal. *hin-/hün-*) diye bir kök vardır, ancak bu *ü:-* 'çekip çıkarmak', daha doğru şekliyle **hü-* (Hal. *hi:-/hü:-*) eyleminin dönlü çatısıdır. Bu ve benzeri başka eski kökler Türk dilleri içerisinde bugün sadece Halaççada korunmaktadır. Semih Tezcan ve ben Halaçça malzemelerimizi yakın zamanda yayımlayabileceğiz. (Harrab lehçesine ait) 5000 sözcüklük bir sözlük bu yıl tamamlanıyor (ya. 400 sayfalık) metin ise birkaç yıla değin yayımlanacaktır.